

ГРАМАТИКА

УДК 811.161.2'373.611

МОРФОНОЛОГІЧНІ АЛЬТЕРТАЦІЙНІ РЯДИ У ПРИКМЕТНИКАХ СУЧАСНОЇ УКРАЇНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРНОЇ МОВИ

Любослава Асіїв

*Львівський національний університет імені Івана Франка,
кафедра української мови,
вул. Університетська, 1/234, 79001 Львів, Україна,
тел.: (032) 239 47 17*

Проаналізовано різні типи морфонологічних альтернатив, які функціонують під час словотворення прикметників, розглянуто проблеми, пов'язані з чергуваннями як морфонологічним явищем, з'ясовано погляди на морфемний статус нарощених сегментів.

Ключові слова: альтернативний ряд, чергування, морфонологічні явища, фонема.

Серед усіх морфонологічних явищ центральне місце в системі словотворення прикметників української мови посідають чергування – модифікації фонемного складу морфем, які полягають у заміні однієї фонемі іншою (у тому числі фонемним нулем) або сполукою фонем.

Метою статті є з'ясувати особливості функціонування чергування як морфонологічного явища у прикметниках сучасної української мови.

Чергування приголосних фонем, як правило, відбуваються на міжморфемному шві під час поєднання основи та словозмінного афікса або твірної основи і дериватора. Ці альтернативи є активним дериваційним засобом у прикметниках.

У процесі творення прикметників виявлено 8 видів чергувань приголосних фонем:

1) чергування задньоязикових /к/, /х/ та горлової /г/ з передньоязиково-ясенними /ч/, /ш/, /ж/. Історично ці альтернативи виникли як результат першої перехідної палаталізації задньоязикових приголосних перед голосними переднього ряду. У сучасній мові основними умовами, необхідними для функціонування таких чергувань, є поєднання твірної основи з кінцевою приголосною /к/, /х/ або /г/ та відповідного словотворчого афікса.

Цей вид чергування зафіксований під час словотворення прикметників від іменникових основ за допомогою суфіксів:

-н-: кулак – кулачний, звук – звучний, яблуко – яблучний, бівак – бівачний, книга – книжний, каталог – каталожний, сніг – сніжний, фелюга – фелюжний, бідолаха – бідолашний, вухо – вушний, альманах – альманашний, капелюх – капелюшний;

-ан-: копійка – копійчаний, голка – голчаний, висівки – висівчаний, сірка – сірчаний, крига – крижаний, таволга – таволжаний, лопух – лопушаний, бляха – бляшаний, вільха – вільшаний;

-ач-: *рак – рачачий, сорока – сорочачий, індик – індичачий, білуга – білужачий, севрюга – севрюжачий, навага – наважачий, муха – мушачий, черепаха – черепашачий, пачтух – пастушачий;*

-ин-: *лелека – лелечин, чайка – чайчин, ластівка – ластівчин, небога – небожин, свекруха – свекрушин, мачуха – мачушин, птах – пташиний;*

-ист-: *сірка – сірчистий, осока – осочистий, закарлюка – закарлючистий, сніг – сніжистий, волога – воложистий, вилога – виложистий, мох – мошистий, лопух – лопушистий, запах – запашистий;*

-лив-: *хробак – хробачливий, морока – морочливий, розпука – розпучливий, сміх – смішливий, задуха – задушливий, засуха – засушливий, скарга – скаргливий, пересторога – пересторожливий;*

-нуль-суфікс- (у давньоукраїнській мові такі прикметники творилися за допомогою суфікса *-jь/-ъjь-*; саме під впливом першого звука відбулася зміна кінцевих приголосних іменникової основи): *їжак – їжачий, вовк – вовчий, козак – козачий, ворог – ворожий, навага – наважчий, бульдог – бульдожий, пастух – пастуший, патріарх – патріарший, конюх – конюший;*

-ат-: *голка – голчатий, стрілка – стрілчатий, бородавка – бородавчатий, мережка – мережчатий, пластинка – пластинчатий, клубок – клубчатий;*

-аст-: *бородавка – бородавчастий, веселка – веселчастий, тарілка – тарілчастий, нитка – нитчастий, драбки – драбчастий;*

-ав-: *дірка – дірчавий.*

Альтернативні ряди */к/ – /ч/, /г/ – /ж/, /х/ – /ш/* зафіксовано й у разі творення ад'єктивів від прикметникових основ за допомогою суфіксів:

-еньк-: *високий – височенький, глибокий – глибоченький, широкий – широченький, великий – величенький;*

-енн-: *далекий – далеченний, глибокий – глибоченний, важкий – важченний, довгий – довженний;*

-езн-/елезн-: *далекий – далечезний, широкий – широчезний, високий – височезний, довгий – довжезний, довжелезний;*

-ист-: *розлогий – розложистий, пологий – положистий, вологий – воложистий;*

-ав-: *тугий – тужавий.*

У системі віддієслівного слівотворення названий вид чергування відбувається під час творення прикметників за допомогою суфіксів:

-н-: *відкликати – відкличний, дотикати – дотичний, лякати – лячний, звикати – звичний, берегти – бережний, застерегти – застережний, перебігти – перебіжний, присягти – присяжний, замахнути – замашний, слухати – слушний;*

-лив-: *берегти – бережливий, перестерегти – перестережливий, могли – можливий, протягти – протяжливий.*

У разі відприслівникового слівотворення зафіксовано чергування */к/ – /ч/* та */г/ – /ж/* під час творення прикметника за допомогою суфікса **-н-:** *споконвіку – споконвічний, щороку – щорічний, навкруг – навкружний;*

2) альтернація твердої або м'якої передньоязиково-зубних /ц/, /ц'/ з передньоязиково-ясенною /ч/. Історичними причинами виникнення цього виду чергування є зміна [к] у [ц'] як наслідок третьої палаталізації задньоязикових після голосних переднього ряду в іменниках та [к] в [ч] у похідних прикметниках у результаті першої палаталізації. Звук [ц'] ствердів перед голосним [е]. Згодом ці зміни закріпилися як морфонологічне чергування */ц/ – /ч/, /ц'/ – /ч/*. Умовами

функціонування названих альтернатив є наявність /ц/ або /ц'/ (з давнього [к]) у кінці іменникової твірної основи та приєднання суфіксів:

- ат-**: *кільце – кільчатий, зубець – зубчатий, пухирець – пухирчатий;*
- аст-**: *бильце – бильчастий, крильце – крильчастий, колінце – колінчастий, кінець – кінчастий, зубець – зубчастий, рубець – рубчастий, шпича – шпичастий;*
- н-**: *яйце – яєчний, місяць – місячний, рукавиця – рукавичний, фортеця – фортечний, матриця – матричний, устриця – устричний;*
- ач-**: *хлопець – хлопчатий, старець – старчачий;*
- ан-**: *криниця – криничаний, спідниця – спідничаний;*
- нуль-суфікс**: *чернець – чернечий, синиця – синичий, куниця – куничий, лисиця – лисичий, молодиця – молодичий;*

3) чергування передньоязиково-зубних /з/, /з'/, /с/, /с'/ з передньоязиково-ясенними /ж/, /ш/. Цей вид чергування об'єднує альтернативні ряди, які виникли в результаті різних фонетичних причин і відбуваються під час словотворення прикметників у таких випадках:

а) у разі відіменникового словотворення прикметників за допомогою суфіксів **-ат-**, **-ав-**, **-ан-** зафіксоване чергування /с/ – /ш/ (наприклад, *брусок – брушчатий, хрест – хрещатий, пісок – пішчатий*). Ця альтернатива виникла в результаті асиміляції [с] наступним передньоязиково-ясенним [ч], унаслідок чого утворився передньоязиково-ясенний шиплячий [ш];

б) альтернативний ряд /з'/ – /ж/ зафіксований під час творення прикметника *княжий* від іменника *князь*. Це чергування сформувалося як результат закріплення в фонемі певних слів рефлексів першої та третьої палаталізації задньоязикових;

в) у разі суфіксально-префіксального словотворення прикметників за допомогою суфікса **-н-** та префіксів **по-**, **без-**, **при-**, **перед-**, **під-**, **на-** зафіксовано альтернативні ряди /з'/ – /ж/, /с'/ – /ш/, які сформувалися внаслідок взаємодії з парадигматичною морфологією іменників (*яруга – при ярузі – прияружний, берег – на березі – набережний, вухо – на вусі – навушний*). Чергування /г/ – /з'/, /х/ – /с'/, яке спостерігаємо під час утворення відповідних форм іменників, пов'язане з т. зв. другою палаталізацією передньоязикових. Історичною причиною альтернатив /г/ – /ж/, /х/ – /ш/ є перше перехідне пом'яшення задньоязикових. Альтернативні ряди /з'/ – /ж/, /с'/ – /ш/ – результат контамінації цих двох видів чергувань;

4) чергування передньоязиково-зубних, зімкнено-проривних /д/, /д'/, /т/, /т'/ з передньоязиково-ясенними, зімкнено-щілинною /ч/ та щілинною /ж/. Історичними причинами виникнення цього виду чергування є палаталізація [d], [t] на спільнослов'янському мовному ґрунті внаслідок асимілятивного впливу на них наступного [j]. Згодом пом'яшені [d'], [t'] асимілювали [j] і подовжилися. Втрачаючи довготу, ці приголосні виділили після себе фрикативний компонент. Так сформувалися альтернативні ряди /д/ – /ж/, /д'/ – /ж/, /т/ – /ч/, /т'/ – /ч/, які не виявляють активності у словотворенні прикметників і зафіксовані під час творення тільки декількох дериватів за допомогою суфіксів:

-**нуль-суфікс**: *верблюд – верблюжий, стерлядь – стерляжий, ведмідь – вермежий;*

-**ав-**: *кість – коцавий;*

-**ат-**: *хрест – хрещатий;*

5) альтернатива твердих передньоязикових приголосних /д/, /т/, /з/, /с/, /д^з/, /ц/, /л/, /н/, /р/ з парними м'якими. У сучасній українській мові умовами функціонування цього виду альтернативи є наявність твердих передньоязикових

приголосних у фіналі твірної основи та приєднання певного афікса з першою голосною фонемою /i/ (рідше /a/, /y/). Чергування твердих передньоязикових приголосних з м'якими виникли в результаті збереження м'якості передньоязикових приголосних перед /i/ (<ĥ), /a/ (<ę), /y/ (<ą) та ствердіння їх після занепаду редукованого та перед /и/, /е/.

Цей вид чергування спостерігаємо в разі творення ад'єктивів від прикметникових основ за допомогою суфіксів:

-ісіньк-: *радий – радісінький, жовтий – жовтісінький, тверезий – тверезісінький, босий – босісінький, круглий – круглісінький, дрібний – дрібнісінький, сирій – сирісінький;*

-усіньк-: *молодий – молодюсінький, густий – густюсінький, малий – малюсінький, мокрий – мокрюсінький, дрібний – дрібнюсінький;*

-уч-, -ущ-: *худий – худючий, худющий, товстий – товстючий, товстющий, холодний – холоднючий, холоднющий, кислий – кислочий, кислоющий, гострий – гострючий, гострющий;*

-ав-: *молодий – молодявий, рудий – рудявий, жовтий – жовтявий, русий – русявий, круглий – круглявий, повний – повнявий, сірий – сірявий;*

-аст-: *зелений – зеленястий, пружний – пружнястий, круглий – круглястий, білий – білястий;*

-уват-: *смуглий – смугловатий, щуплий – щупловатий, смаглий – смагловатий.*

Чергування твердих/м'яких передньоязикових приголосних спостерігаємо під час відіменникового словотворення прикметників за допомогою суфіксів:

-ів-: *дід – дідив, брат – братів, чорногуз – чорногузів, матрос – матросів, ксьондз – ксьондзів, чабан – чабанів, тарантул – тарантулів, кобзар – кобзарів;*

-ач-: *верблюд – верблюдячий, хорт – хортячий, коза – козячий, лис – лисячий, перепел – перепелячий, кавун – кавунячий, гагара – гагарячий;*

-ан-: *крейда – крейдяний, очерет – очеретяний, лоза – лозяний, роса – росяний, цегла – цегляний, кукурудза – кукурудзяний, вовна – вовняний, шкіра – шкіряний;*

-аст-: *піна – пінястий, мускул – мускулястий, шкіра – шкірястий;*

-ав-: *вода – водявий, короста – коростявий, слина – слинявий, дуло – дуплявий, діра – дірявий;*

-н-: *бал – бальний, овал – овальний, карнавал – карнавальний;*

-ічн- (варіант -н-): *сцена – сценічний, циклон – циклонічний, парабола – параболічний, кристал – кристалічний;*

-ськ- та його нарощені варіанти **-івськ-, -анськ-, -ійськ-:** *генерал – генеральський, коновал – коновальський, гуцул – гуцульський; дід – дідівський, староста – старостівський, біс – бісівський, спец – спецівський, син – синівський, пращур – пращурівський, освіта – освітянський, Дніпро – дніпрянський, Будда – буддійський, Веди – ведійський.*

Чергування твердих передньоязикових приголосних з парними м'якими зафіксоване і під час віддієслівного словотворення за допомогою суфіксів:

-н-: *палити – пальний, жалити – жальний, відсилати – відсильний;*

-уч-, -ущ-: *гнітити – гнітючий, плодити – плодючий, кусати – кусючий, палити – палючий;*

-к-: *гризти – гризький, грузнути – грузький, трясти – тряський, мулити – мулький;*

б) чергування м'яких передньоязикових приголосних з парними їм твердими. Цей вид чергування відрізняється від попереднього тільки тим, що у вихідному морфі є м'який приголосний.

Такі альтернативи відбуваються під час відприкметникового словотворення за допомогою суфіксів:

-еньк-: давній – давненький, синій – синенький, пізній – пізенький, близький – близенький, слизький – слизенький;

-есеньк-: синій – синесенький, порожній – порожнесенький, пізній – пізнесенький, низький – низесенький, вузький – вузесенький;

-езн-: давній – давнезний.

Це чергування відбувається й під час творення прикметників від іменників за допомогою суфіксів:

-ев-: жолудь – жолудевий, стать – статевий, галузь – галузевий, лосось – лососевий, тедзь – тедзевий, вуглець – вуглецевий, легеня – легневий, емаль – емалевий;

-ин-: попада – попадин, лебідь – лебединий, Настя – Настин, бабуся – бабусин, цариця – царицин, господиня – господинин, зозуля – зозулин, тетеря – тетерин;

-ист-: жолудь – жолудистий, шерсть – шерстистий, галузь – галузистий, стерня – стернистий, земля – землистий;

-ив-: дрантя – дрантивий, злість – злостивий, лінь – лінівий;

-лив-(варіант **-ив-**): пам'ять – пам'ятливий, похіть – похітливий;

-н-: мідь – мідний, сіножать – сіножатний, мечеть – мечетний, колодязь – колодязний, міць – міцний, день – денний, філігрань – філігранний, двері – дверний;

-ськ-: Ірландія – ірландський, Якутія – якутський, кінь – кінський, Волинь – волинський;

-уват-: свиня – свинуватий, глянець – глянцуватий.

Альтернативи м'яких/твердих приголосних спостерігаємо в разі віддієслівного словотворення прикметників за допомогою суфіксів:

-н-: обміряти – обмірний, розміняти – розмінний, видіти – видний;

-к-: вертіти – верткий, шелестіти – шелесткий, летіти – леткий;

-лив-: шарудіти – шарудливий, тремтіти – тремтливий, хрумтіти – хрумтливий, стугоніти – стугонливий.

Під час творення прикметників за допомогою суфікса **-н-** від прислівників також відбувається названий вид чергування: самохіть – самохитний, наскрізь – наскрізний, щодень – щоденний;

7) чергування однієї губної фонемі з “губною +/й/”. Цей вид чергування пов'язаний зі ствердінням губних приголосних перед [а] (з [ә]). У результаті цього процесу їх артикуляція розщепилася на тверду і м'яку, внаслідок чого після [б], [п], [в], [м], [ф] розвинувся звук [й], який згодом фонематизувався. Оскільки причиною виникнення [й] після губних є давні фонетичні процеси, то правомірно це морфологічне явище кваліфікувати як чергування.

Альтернативи губних приголосних із сполукою “губна + /й/” зафіксовано під час відіменникового словотворення прикметників за допомогою суфіксів:

-ач-: баба – ба/бйа/чий, риба – ри/бйа/чий, цап – ца/пйа/чий, лев – ле/вйа/чий, жирафа – жи/рйа/чий;

-ан-: луб – лу/бйа/ний, крупа – кру/пйа/ний, трава – тра/вйа/ний, дерево – дере/вйа/ний, солома – соло/мйа/ний, торф – тор/фйа/ний;

8) альтернації двох однакових приголосних фонем з однією. Цей вид чергування виник як результат закріплення у фонемному складі слів цілої низки фонетичних процесів. В іменниках відбулася повна прогресивна асиміляція суфіксального звука [й] попередніми приголосними. У прикметниках таке уподібнення не могло відбутися через відсутність названого форманта. Приголосні [н'], [т'], [д'], [с'] стверділи після занепаду наступного редукованого, однак подовжені консонанти зберегли свою м'якість. У довгих звуках реалізуються дві однакові фонemi.

Чергування двох однакових приголосних фонем з однією відбуваються під час відіменникового словотворення за допомогою суфіксів:

-н-: *піднебіння – піднебінний, сум'яття – сум'ятний, підборіддя – підборідний, узлісся – узлісний, сухожилля – сухожилський, узбережжя – узбережний, узбіччя – узбічний;*

-ськ-: *правління – правлінський, Покуття – покутський, Трипілля – трипільський, Поділля – подільський;*

-лив-: *страхіння – страхінливий, сприйняття – сприйнятливий;*

-чат-: *ластовиння – ластовинчатий;*

-част-: *склепіння – склепінчастий, ластовиння – ластовинчастий.*

Особливістю альтернації голосних фонем є те, що вони відбуваються не на міжморфемному шві, а у складі перед ним. Однак такі чергування завжди викликані взаємодією морфем (твірної основи і дериватора) у процесі формо- та словотворення.

Під час творення прикметників зафіксовано чергування голосних фонем /o/, /e/ з /i/ (або навпаки, залежно від того, який голосний є у вихідному морфі). У сучасній українській мові умовами існування цього виду альтернації голосних є відкритість/закритість складу. Історичною причиною виникнення таких чергувань є занепад редукованих голосних, що спричинило подовження голосних [o], [e] в попередньому складі. Згодом ці голосні через стадію дифтонгів перейшли в [i]. Потім такі фонетичні зміни закріпилися в фонемному складі слів, а сама зміна стала морфологічним чергуванням і тепер відбувається під час творення прикметників від іменників за допомогою суфіксів:

-н-: *вигода – вигідний, ягода – ягідний, колесо – колісний;*

-лив-: *сльоза – слізливий, погода – погідливий, шкода – шкідливий;*

-ськ-: *слобода – слобідський, гора – гірський, село – сільський;*

-ов-/ев-: *біб – бобовий, хід – ходовий, папір – паперовий, хміль – хмельовий;*

-ач-: *кінь – конячий, віл – волячий, лебідь – лебедячий, ведмідь – ведмедячий;*

-ист-: *колір – кольористий, кість – костистий, батіг – батожистий, гребінь – гребенистий, камінь – каменистий;*

-ат-: *ніс – носатий, бік – бокатий, хвіст – хвостатий;*

-аст-: *бік – бокастий, попіл – попелястий, гребінь – гребенястий;*

-овит- (варіант **-ит-**): *лід – льодовитий, сік – соковитий, плід – плодовитий;*

-ів-: *піп – попів, гість – гостів, ведмідь – ведмедів, яцір – яцирів;*

-ин-: *сокіл – соколинний, ластівка – ластовинний, матір – материн, лебідь – лебединий;*

-ан-: *лід – льодяний, гній – гнояний, сіль – соляний.*

Відбувається такий вид чергування і під час творення прикметників від дієслів за допомогою суфіксів **-н-**, **-к-**, **-лив-**: *творити – твірний, розкрити –*

розкрийний, провезти – провізний, заперти – запірний, стояти – стійкий, дзвонити – дзвінкий, чепити – чіпкий, зачепити – зачіпливий, торохкотіти – торохкітливий.

Ще одним поширеним видом чергування під час словотворення прикметників є чергування /o/, /e/ з фонемним нулем (або навпаки). Історичними причинами виникнення цього виду альтернатив є занепад редукованих голосних у слабкій позиції та вокалізація їх у голосні повного творення в сильній. У деяких випадках виникнення цього виду альтернатив пояснюють розвитком нових /o/, /e/ між приголосними перед сонорними /r/, /л/, /м/, /н/, якщо після них занепає редукований.

Альтернативі /o/, /e/ – нуль-фонема (і навпаки) зафіксовані під час творення прикметників від іменникових основ за допомогою суфіксів:

-ат-: *клубок – клубчатий, вузол – вузлатий, зубець – зубчатий, куделя – кудлатий;*

-аст-: *жолобок – жолобчастий, уривок – уривчастий, вузол – вузластий, зубець – зубчастий, рубець – рубчастий;*

-ист-: *цукор – цукристий, кіготь – кігтистий, дерен – дернистий, терен – тернистий;*

-уват-: *стіжок – стіжкуватий, огузок – огузкуватий, вугор – вугруватий, молодець – молодцюватий, вітер – вітруватий;*

-ів-: *предок – предків, пасинок – пасинків, трутень – трутнів, дятел – дятлів;*

-ин-: *осел – ослиний, орел – орлиний, журавель – журавлиний;*

-ач-: *бусол – буслячий, півень – півнячий, хлопець – хлопчачий;*

-ов-: *грибок – грибковий, садок – садковий, цукор – цукровий, човен – човновий, хребет – хребтовий, оцет – оцтовий;*

-ев-: *кухоль – кухлевий, клапоть – клаптевий, хребець – хребцевий, ситець – ситцевий, корабель – кораблевий;*

-ан-: *вогонь – вогняний, цукор – цукряний, вітер – вітряний;*

-н-: *молитва – молитовний, жертва – жертвовний, вікно – віконний, стегно – стегенний, ребро – реберний, кеглі – кегельний;*

-ськ-: *шляхта – шляхетський, магістр – магістерський, Литва – литовський, відьма – відьомський.*

Названі види чергування голосних фонем охоплюють і новотвори та запозичені слова, тож функціонують як морфологічне явище. Зміна нуль-фонемі – /o/, /e/ є виявом тенденції до усунення збігу приголосних на міжморфемному шві.

Отже, у цілому для словотворення прикметників більш характерне чергування приголосних фонем. Особливо активними і регулярними є альтернативні ряди /к/ – /ч/, /г/ – /ж/, /х/ – /ш/ під час деривації ад'єктивів за допомогою суфіксів -н-, -ин-, -ач-, -ан-, /ц'/ – /ч/ в разі творення прикметників з дериватором -н-, чергування твердих передньоязикових приголосних з парними м'якими під час деривації відіменникових прикметників з афіксами -ів-, -ач-, -ан-, відприкметникових ад'єктивів із дериваторами -ісінк-, -усінк-, -уч-, -ущ-. Альтернативний ряд /л'/ – /л/ властивий словотворенню прикметників з суфіксами -н- та -ськ-.

В основному альтернативі приголосних фонем є регулярними. Під регулярністю якогось морфологічного явища розуміємо його обов'язкову участь в утворенні певної форми чи нової лексики за допомогою однакових афіксальних засобів від слів, кінець основи яких складають однотипні фонемні сполуки. Нерегулярними є тільки чергування /к/ – /ч/ під час творення прикметників за допомогою суфіксів -ат-, -аст-, альтернативі твердих передньоязикових приголосних з

парними м'якими під час деривації ад'єктивів з формантами -ав-, -аст-, -ат-. Щодо альтернативного ряду /к/ – /ч/, то його участь у деривації прикметників на -ин та -ин(ий) залежить від додаткових чинників. Зокрема, коренева /к/ послідовно й регулярно чергується з /ч/ (*лелека – лелечин, грак – грачиний*). Суфіксальна /к/ альтернує з /ч/ тільки під час творення присвійних ад'єктивів на -ин-: *качка – каччин, чайка – чайчин, ластівка – ластівчин*. Під час деривації прикметників на -ин(ий) вона послідовно усікається: *чайка – чайний, качка – качиний, ластівка – ластовиний*. Отже, незважаючи на однаковий фонемний склад фіналів твірних основ та початку дериватора, під час утворення прикметників з суфіксами -ин та -ин(ий) відбуваються різні модифікації суфіксальної /к/. Пояснення цього явища лежить у дериваційному значенні досліджуваних словотвірних типів. Усічення /к/ під час деривації прикметників з суфіксом -ин(ий) узгоджується з загальною тенденцією до усунення збігу приголосних на міжморфемному шві. Тим більше, що перешкод семантичного плану для такої елізії немає, адже “ад'єктив передає належність не одній, конкретній особі, а одній з багатьох осіб, яким ця риса притаманна” [1, с. 124]. Для присвійних прикметників на -ин важливим є зберегти значення індивідуальної належності певній істоті. Тому фонема /к/, яка становить суфікс, активний під час творення іменників – назв істот жіночого роду та зменшено-пестливих дериватів, не усікається, а тільки зазнає зміни на /ч/: *сусідка – сусідчин, синичка – синиччин*. Така альтернація можлива і тоді, коли є скупчення приголосних (наприклад, *невістка – невістчин*).

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ:

1. *Безпояско О.К.* Граматика української мови. Морфологія / О.К. Безпояско, К.Г. Городенська, В.М. Русанівський. – К., 1993.
2. *Федурко М.* Морфологія відіменникового словотворення / М. Федурко. – К. ; Дрогобич, 2003.

*Стаття надійшла до редколегії 02. 08. 2015
доопрацьована 30. 09. 2015
прийнята до друку 20. 10. 2015*

MORPHONOLOGICAL ALTERNATIONS IN ADJECTIVES OF THE MODERN UKRAINIAN LANGUAGE

Luboslava Asiyiv

*Ivan Franko National University of Lviv
Department of Ukrainian Language,
1/234, Universytets'ka Str., 79001 Lviv, Ukraine,
phone: (032) 239 47 17*

The article is devoted to the studies of alternations taking place in the process of the wordbuilding of adjectives in the Modern Ukrainian language. Investigating morphonological phenomena in the functional aspect makes it possible to define the importance of these modifications for definite adjective derivation types.

Among all the morphonological phenomena a central place in the system of word-formation of adjectives of Ukrainian language is occupied by duties – modifications of phoneme composition of morphemes that consist in replacement of one phoneme other (including by a phoneme zero) or by connection of phonemes.

The aim of the article is to find out the features of functioning of duty as morphonological phenomena in the adjectives of Modern Ukrainian language.

The duties of consonantal phonemes, as a rule, take place on intermorpheme guy-sutures at combination of basis and affix or formative basis and derivational affix. These alternations are active derivational means in adjectives. In the process of creation of adjectives 8 types of duties of consonantal phonemes are educed and 4 – vowels:

1) duty of velar /κ/, /x/ and guttural /r/ with /ч/, /ш/, /ж/. Historically these alternations arose up as a result of the first transitional palatalization of velar consonants before the vowels of front row. In Modern Ukrainian language basic terms necessary for functioning of such duties are combinations of formative basis with the eventual consonant of /κ/, /x/ or /r/ and corresponding word-formation affix;

2) alternations of hard or soft /u/, /u'/ with /ч/. Historical reasons of origin of this type of duty is a change [κ] in [u'] as a result of the third palatalization of velar then vowels of front row in nouns and the same [κ] in [ч] in adjectives as a result of the first palatalization. Sound [u'] hardened before to the vowels [e]. Afterwards these changes gained a foothold as a morphonological duty of /u/ – /ч/, /u'/ – /ч/. Operating of the adopted alternations conditions are a presence of /u/ or /u'/ (from old [κ]) at the end of substantive formative basis and joining of suffixes;

3) duties of /z/, /z'/, /c/, /c'/ with /ж/, /ш/. This type of duty unites rows that arose up as a result of different phonetic reasons and take place at the word-formation of adjectives in such cases;

4) duty of /d/, /d'/, /t/, /t'/ with /ч/ and /ж/; alternational was rows thus formed rows of /d/ – /ж/, /d'/ – /ж/, /t/ – /ч/, /t'/ – /ч/, that does not find out activity in the word-formation of adjectives and fixed during creation only of a few derivates by means of suffixes;

5) alternation of hard consonants of /d/, /t/, /z/, /c/, /d^z/, /u/, /l/, /n/, /p/ with pair soft. In Modern Ukrainian language operating of this type of alternation conditions is a presence of hard consonants in the finale of formative basis and joining of certain affix with the first vowel phoneme of /i/ (rarer /a/, /y/);

6) duty of soft consonants with a pair to them hard;

7) duty of one lip phoneme is with "lip +/й'". This type of duty is related to hardening of lip consonants before [a] (from [e]). As a result of this process their articulation fission on hard and soft, as a result of what then [б], [п], [в], [м], [ф] a sound developed [й]. As by reason of origin [and] after labial there are old phonetic processes, then legitimately it to characterize the morphonological phenomenon as a duty;

8) alternations of two identical consonantal phonemes are with one.

The feature of alternations of vowel phonemes is that they take place not on intermorpheme guy-sutures, but in composition before him. However such duties are always caused by cooperation of morphemes (formative basis and derivational affix) in the process of form- and word-formation. At creation of adjectives the duty of vowel phonemes of /o/, is fixed /e/ from /i/ (or vice versa,). In Modern Ukrainian language the terms of existence of this type of alternation of vowels is an openness/closed of composition.

Afterwards such phonetic changes gained a foothold in phoneme composition of words, and a self change became morphonological duty and now it takes place at creation of adjectives from nouns by means of suffixes: another widespread type of duty at the word-formation of adjectives is a duty of /o/, /e/ with a phoneme zero (or vice versa).

On the whole for the word-formation of adjectives there is more characteristic duty of consonantal phonemes. Especially active and regular is alternational rows of /к/ – /ч/, /г/ – /ж/, /х/ – /ш/ during the derivate of adjectives by means of suffixes of -н-, -ин-, -ач-, -ан-, /ц'/ – /ч/ at creation of adjectives from derivational affix –н-, duty of hard consonants with pair soft at the derivate of adjectives from nouns with the affixes of -ів-, -ач-, -ан-, adjectives from adjectives with the affixes -ісіньк-, -усіньк-, -уч-, -ущ-. Alternational row of / л'/ – /л/ peculiar to the word-formation of adjectives with the suffixes of -н- and -ськ-.

Mainly alternations of consonantal phonemes are marked regularity. Under regularity some understand the morphonological phenomena him obligatory participating in formation of certain form or new lexeme by means of identical affix facilities from words, the end of basis of that is folded by of the same type phoneme connections. Irregular are only duties of /к/ – /ч/ at creation of adjectives by means of suffixes of -ат-, -ац-, alternations of hard consonants with pair soft during the derivate of adjectives with the formants of -ав-, -ац-, -ат-.

In relation to the alternational row of /к/ – /ч/, then his participating in the derivate of adjectives on -ин and -ин (ий) depends on additional factors. In particular, root /к/ consistently and regularly alternates from /ч/ (*лелека – лелечин, грак – грачиний*). Suffix /к/ alternates from /ч/ only during creation of possessive adjectives on -ин-: *качка – каччин, чайка – чайчин, ластівка – ластівчин*. At the derivate of adjectives on -ин (ий) she is consistently truncated: *чайка – чайний, качка – качиний, ластівка – ластовиний*.

Thus, without regard to identical phoneme composition of finales of formative bases and beginning of derivational affix, during formation of adjectives with the suffixes of -ин and -ин (ий) there are different modifications of suffix /к/. Explanation of this phenomenon is covered in the derivational value of the investigated word-formation types. Truncating of /к/ at the derivate of adjectives with the suffix of -ин (ий) comports with a general tendency to the removal of coincidence of consonants on intermorpheme guy-sutures.

The anymore, that obstacles of semantic plan are not for such elision, in fact "adjective passes belonging not one, to the concrete person, but one of many persons that this line is inherent" [1, p. 124]. For possessive adjectives on -ин important is to save the value of individual belonging to the certain creature. Therefore phoneme of /к/, that presents a suffix active at creation of nouns – the names of creatures of woman family and diminished-tender derivates, not truncated, and tests only, as well as root, a change on /ч/: *сусідка – сусідчин, синичка – синиччин*. It costs to specify that such alternation is possible and then, when an accumulation of consonants (for example, *невістка – невістчин*) is.

Key words: alternationals, morphonological phenomena, phonema.